

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ТА НАРОДНА МОРАЛЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ КЛАСИЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

У статті здійснено спробу показати відображення елементів звичаєвого права та народної моралі у творах письменників-класиків. Розглядається звичаєва культура українського етносу, її походження, механізм соціалізації та форма подачі її у художньому творі. Шляхом аналізу особливостей художньої літератури, як форми правової свідомості, здійснена характеристика образів героїв твору як відображення правових явищ українського суспільства цієї епохи.

Ключові слова: художня література, звичаєве право, народна мораль, обряд, звичай.

Однією із недосліджених галузей вітчизняної етнографії є відображення звичаєвого права та народної моралі українського народу у творах художньої літератури. Проза Т. Шевченка, І. Нечуй-Левицького, М. Коцюбинського, Панаса Мирного, О. Кобилянської та багатьох інших письменників – енциклопедія побуту, звичаїв та традицій українського селянства. На жаль, на сьогодні вона так і залишається не достатньо використаною нашими науковцями.

Актуальність цієї наукової розвідки полягає у дослідженні художньої літератури як форми відображення правової свідомості українського народу. Вивченням звичаєвого права, народної моралі та їх місцем у духовній культурі нашого народу займалися такі науковці, як Р. Лашенко, В. Бабкін, М. Дамірлі, Н. Онищенко, М. Гримич, Н. Толкачова, Н. Павлусів, М. Братасюк, О. Івановська та ін. Проте художня література як об'єкт вивчення правової свідомості та правових традицій українського народу ніким раніше комплексно не досліджувалася.

Метою статті є з'ясування особливостей художнього відображення звичаєвого права та народної моралі українського селянства у творах класиків вітчизняної літератури.

Стаття є одним із перших в етнологічній науці дослідженням творчості українських письменників як складника національно-правової культури, в якому через пряму мову, чи думки та дії персонажів, відображалось правове життя народу.

Текстологічне дослідження творів класичної української літератури дає нам багатий матеріал для вивчення звичаєво-правової культури нашого народу

«Описуючи селянське життя в усій багатоманітності його проявів, українські письменники закарбували в художніх образах і правових сюжетах звичаєво-правові норми в дії, перетворивши свої твори – в аспекті історико- та філософсько-правового аналізу – у пам'ятки звичаєво-правової культури українського народу. Національний і гуманістичний ідейний зміст творів західноукраїнських письменників зумовлює їх значення для розвитку сучасної правової системи України, зокрема у зв'язку із звичаєвою та – у ширшому розумінні – традиційною правовою культурою. Українська література стала формою збереження та підтримання традиційної національної правової культури» [7, с. 6].

Одними із засобів виховання, що були сформовані часом і переходили із покоління до покоління, були саме звичаї та традиції. Виховання підрастаючого покоління, майнові питання, сімейно-побутові традиції – усе це було закріплено у звичаєвому праві нашого народу.

Як вказував Л. Лашенко, «Першим найдавнішим джерелом нашого права, як і взагалі права кожного окремого народу, був звичай. В найдавніші часи історії нашої у нас, Українців, права писаного ще не було і бути не могло (письменність з'являється у народу значно пізніше), і наші предки правувалися довгий час на підставі тих норм, які заховував в собі звичай» [5, с. 17].

У складних політичних та соціально-економічних умовах саме звичай став не лише для українського села, а й для всієї етнічної культури українців ефективною формою самовивихання. Він є одним із найдавніших і найбільш важливих соціальних регуляторів поведінки людей, феноменом суспільного життя. У самому широкому філософському значенні термін «звичай» потрактовують як звичний спосіб поведінки людей, що повторюються у схожих ситуаціях [11, с. 338].

Звичай зароджуються і формуються разом із людським суспільством. Вони є носіями інформації про той чи інший етнос, його історію, культуру і т.д. «У результаті фактичного застосування звичаю упродовж тривалого часу основним загалом, звичай набуває сили суспільної звички і стає формою соціального регулювання поведінки членів суспільства, громади» [2].

Найдавнішим джерелом писаних законів є правовий звичай. Як зазначав Леві-Брюль, «немає необхідності у багаторазовому повторенні будь-якої дії, щоб вона була обов'язковою. Вона може набувати внутрішнього правового характеру, навіть якщо практика не знає аналогічних прецедентів. Досить, щоб цей вчинок конформувався в свідомості групи» [8, с. 65]. Як ми уже згадували, –

головною ознакою звичаєвого права є його неписаний характер і основна роль у його засвоєнні належала сім'ї. Недарма у народі говорили: «Яблуко від яблуні далеко не відкотиться» або «Який батько такий син, яка хата такий тин» і т.п. Діти брали приклад зі своїх батьків, дідусів та бабусь. «Їхня поведінка, мудре слово-повчання, слухна заувага автоматично закодовувались, ставали непорушною традицією, а отже переходили з покоління в покоління» [9, с. 48].

Значну роль відігравало звичаєве право та народна мораль у сімейному житті селян, передбачаючи велику відповідальність батьків перед односельцями. У народі засуджувалися лінь, пияцтво, неповага до старших. Старшим у сім'ї був батько, який розподіляв обов'язки між її членами, розпоряджався майном і господарською діяльністю. До думки батька прислухалися усі члени родини. Одним із проявів поваги до батьків в українських сім'ях було звернення до них на «Ви». Саме батьки вирішували, коли їхнім дітям потрібно було одружуватися, радили, яку пару собі обрати, ходили на оглядини та давали (чи не давали) згоду на цей шлюб. «- Карпе! – промовив Лаврін. – А кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, мабуть, оженить» [6, с. 154].

За вихованням дітей в сім'ї стежила уся сільська громада, адже це підросли нові її члени. «...який батько покине овсі діток, щоб без науки ледачили? Усякий, усякий отець старається навчити усьому доброму; а неслухняних по-батьківськи і пожалує. Недурно сказано: ледача та дитина, котрої батько не вчив!» [3, III, с.22]. Шанобливе ставлення до праці спостерігається в українських родинях уже з народження дитини. Це ми бачимо і на звичаї обрубувати пуповину новонародженого на знаряддях праці і на обряді першої купелі. Дітей досить рано привчали до різних господарських робіт. До дванадцяти років хлопчики вже знали усі чоловічі роботи біля хати, худоби і в полі. Особлива увага приділялася дівчаткам, майбутнім дружинам, матерям, берегиням сімейного вогнища. Ще змалечку вони вчилися прясти, вишивати, готувати їсти.

« -А хто це тобі, дівчино, вишив таку гарну сорочку? – спитав посесор (...)

Сама вишила. Хіба я маленька, щоб сама не вишила собі сорочки.» [6, с. 23]. «В хату увійшла Харитя і поставила коло печі відро. Їй було вісім років. (...) метнулася Харитя до мисника, легесенько, мов кізка, стрибнула на лаву, зняла з полиці горщик і поставила його коло відра.

Що ти робиш, доню? – поспитала мати.

Вечерю варитиму, мамо.» [4, с. 32].

Кожна жінка, кожна дівчина прагнула, щоб її хата була завжди чепурною та чистою. Майже кожен тиждень вони білили піч, розмальовували її, підводили призьбу та освіжали стіни зовні: « Перед ним блиснув вугол білої стіни, підперезаний внизу червоною призьбою; зачорніли чорною плямою одчинені двері з одвірками, помальованими ясно-синьою фарбою з червоною вузькою смужкою навкруги.(...) Коло вікон висіли віконниці, помальовані ясно-синьою фарбою» [6, с. 161]. Щодня господиня прибирала у хаті та на подвір'ї, готувала їсти, поралася біля худоби. Українські господині та члени їх сімей завжди ходили у чистих, білих сорочках. Кожна дівчина ще змалку знала весь процес виготовлення полотна: вибирання конопель, їх замочування, биття на бительні, тертя на терлиці, сукання ниток в починки, мотання на мотовило, прядіння полотна та відбілювання його. І кожна прагнула, щоб її полотно було тоншим і білішим, щоб вишивка на сорочках була багатю, оригінальною, яскравою та охайною. Власне за цим судили в селі про дівчину як про майбутню господиню.

Українська родина завжди була богобоязливою. Любов до Бога, повага до релігійних цінностей завжди були на першому місці у селянській сім'ї. « На дзвіниці вдарили в дзвін. Старий Кайдаш зняв шапку, тричі перехрестився і пішов до церкви....Селяни поважають неділю й празники і не роблять ніякої роботи» [6, с. 165]. Ще з народження в українській родині дитині прищеплювалися основи християнської моралі: бути шанобливим до старших, не зазіхати на чуже добро, говорити правду, не лінуватися і т.п. За неправильне виховання дітей батьки несли відповідальність перед громадою усього села. Великого значення у вихованні молоді надавалося церкві та церковним братствам: «...пам'ятала, як карав одну комарівську покритку священик, як карала громада. Священик поставив її у церкві перед громадою на коліна, ще й дав держати здорову книжку обома руками. Потім дяк знайшов десь у дзвіниці дерев'яного змія, з-під старинної статуї архангела Михаїла, а священик звелів їй обнести того змія кругом церкви. Старі люди гомоніли, що треба її вивести на дзвіницю та вибити посторонками од дзвонів або, по давньому звичаю, забити на ніч у церкву в куну, замкнувши руку залізною дужкою, прибитою до стіни. Василина згадала ту страшну куну, за котру розказували старі люди, й вся охолола. В Комарівці, як у маленькому селі, покритки траплялися дуже рідко. Громада карала їх ще давніми карами, по давньому народному звичаю» [6, с. 63–64].

Питаннями народної моралі, регулюванням стосунків молоді у селі займалися не лише батьки, церква, сільська громада, а й молодіжні об'єднання. Поняття честі було не просто словами, а розумінням поведінки молоді відповідно до віку, статі, соціального статусу. Про свою добру славу дівчина дбала ще з раннього дитинства. «В селе не то, что в городе: тут жизнь каждой и каждого открыты для всех и каждый шаг их известен. Когда станет известным, что какая-либо девушка

утратила свою честь, две или більше степенні жінщини приходять к ней и, объявив ей ее вину, тут же «скрывают» ее, т.е. повязывают голову по замужнему» [10, с. 428]. Честь дівчини в народі, в першу чергу, асоціювалася з її скромністю, цнотливістю, незайманістю. Дівоча легковажність суворо засуджувалася не лише старшим поколінням, а також її ровесниками. Адже на дівчині, як на майбутній дружині, матері, лежала уся відповідальність за добробут родини та виховання дітей. І за порушення моральних норм члени молодіжного об'єднання карали винуватця згідно із неписаними законами наших пращурів. «...з-за куців вискочили парубки, вхопили Василину за руки, обрізали коси ножицями та й побігли по греблі. Василина тільки крикнула. В неї дух забився.

Минулося твоє дівування! Ось твоя дівоча честь! – крикнув до неї один парубок, піднімаючи вгору у руці довгу розкішну косу. – Тепер ти покритка. Оце тобі пани та паничі!

Парубки побігли через греблю. Василина вернулась до двору, плачучи. У пекарні молодіці її наймити підняли її на сміх. Одарка знайшла хустку й зав'язала Василині голову. А вранці на посесорових воротах знов стриміла віха, знов ворота були обмазані дьогтем» [6, с. 62]. Молодіжні громади мали свій неписаний статут, своїх виборних ватажків та відігравали важливу роль у житті підростаючого покоління села – підготовки до дорослого життя. Саме вони «...були своєрідним осередком організації різноманітних форм спілкування молоді, а відтак і важливою структурою в підготовці молоді до подружнього життя» [12, с. 279]. Адже майже на всіх молодіжних забавах, а особливо вечорницях та досвітках, молодь поєднувала відпочинок та працю. Дівчата брали з собою прядиво, вишивання, плетіння і кожна прагнула показати свій талант, свою майстерність та вправність в рукоділлі. Крім того, хлопці спостерігали та оцінювали і кулінарні здібності дівчат, адже на таких заходах дівчата готували вечерю для усіх членів громади. Під час роботи молодь співала, розповідала різні оповідки, жартувала і т.п. Лінощі суворо засуджувалися всіма односельцями.

Досить прискіпливо ставилися члени молодіжних громад і до вікових обмежень нових членів. Адже на вечорниці мали право ходити лише хлопці та дівчата, що досягли певного віку. Проводилися чітка вікова градація – діти та молодь. Тих, хто хотів парубкувати раніше свого віку, хлопці додому гнали кушаками та пасками, а дівчат, що спішили дівувати, хлопці били лозинами. За вступ парубка до громади потрібно було виставити могорич: «- Что же входного от вас? – вскрикнул один парень и выступил против нас. – Я здесь есть атаман и смотрю за порядком. Вновь вступающий парубок, хоть вы же и панычи, а все же парубки, должен внести входное. (...) ...принес три курицы, полхлеба и полон сапог пшеничной муки» (для збереження стилю епохи цитати подаємо мовою оригіналу – примітка автора) [3, IV, с.58].

Так само парубоцький закон вимагав могорич і від хлопця, який йшов до дівчини на іншу вулицю, або у чуже село: « – Ти, здається, не з нашого кутка... А чого це ти, вражий сину, ходиш до наших дівчат, на нашу вулицю, нас не спитавшись? (...) – Коли хочеш з нами гуляти та до наших дівчат ходиш, то став нам могорич, а то ми тобі киями покажемо дорогу з нашої вулиці.

Лаврін знав парубоцький звичай і повів усю парубоцьку ватагу в шинок» [6, с. 205].

Народні етика та мораль виробили та закріпили цілу низку прав та обов'язків щодо молодіжних об'єднань та відносин між її членами. Як наголошує В.Борисенко, «...першими ходити на вечорниці, як і одружуватись, мали право старші діти. Вважали за сором для родини, якщо сватали з-поміж сестер молодшу» [1, с.122]. Тому в українських родинах досить часто відмовляли старостам, що приходили сватати молодшу дочку, коли старша ще була не заміжною. «...как можно меньшую дочь через старшую отдать? Такого примера и от сотворения мира не было. (...) Как на старшую навести такой позор, что будто ее и люди не хотят взять» [3, IV, с. 418].

Великим соромом в українському селянському середовищі вважалося пияцтво. Упродовж віків воно засуджувалося громадою, що і знайшло відображення не лише в усній народній творчості українців, а й у творах художньої літератури: «Чудова квітчаста хустка на голові мокла в калюжі! Нова, зелена, в червоних квітах, спідниця розіслалась по тарасі та гною. На білому піковому керсеті чорніли бризки грязі. (...) ...старі люди гримали з гнівом, чоловіки й парубки жартували й кепкували» [6, с. 139].

Звичаєво-правова культура та народна мораль нашого народу – це тема, що і до нашого часу потребує детального вивчення. І тут не обійтись лише вивченням правового та історичного матеріалу, потрібно широко залучати фольклорні, етнографічні, лінгвістичні дані. Адже саме вони відображають ту систему традиційно-культурних цінностей, яка передається із покоління до покоління і зберігається у народній пам'яті до наших днів.

Список використаних джерел

1. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні / В.К.Борисенко. – К.: Наукова думка, 1998. – 192 с. 2. Івановська О., Івановський П. Звичаєве право: методологія, джерельна база, текстологія / О.Івановська, П. Івановський. – Режим доступу: http://philology.knu.ua/library/zagal/Literaturoznavchi_studii_2013_37_1/332_337.pdf. 3. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у семи томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К.: Наукова думка, 1979–1981. 4. Коцюбинський М. Твори у трьох томах / М. Коцюбинський.

– К., «Дніпро», 1979 – Т.1: Оповідання (1891–1900). – 1979. – 317 с. 5. Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р.Лашенко. – К.: Наукова думка, 2009. – 790 с. 6. Нечуй-Левицький І. Твори в двох томах / І. Нечуй-Левицький.– Т. 2. Повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, 1986. – 638 с. 7. Павлусів Н. Філософсько-правові погляди західноукраїнських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ...канд. філософ. наук: 12.00.12. – 225 с. 8. Пэнто Р. Методы социальных наук / Р. Пэнто, М. Гравитц. – М.: Прогресс, 1972. – 607 с. 9. Скуратівський В. Що маємо – не цінуємо, що втрачаємо – не жалкуємо, або який спадок залишився нам з традиційної культури / В.Скуратівський // Березина: Всеукраїнський народний часопис. – 2005. – № 4. – С.45–57. 10. Ст. фонь-Нось Покрытка / Ст. фонь-Нось // Киевская старина. – Февраль 1882. – С. 427–442. 11. Философский словарь / под ред. И.Т.Фролова. – Изд.5. – М.: Политиздат, 1986. – 587 с. 12. Яцун Н. Молодіжні громади як осередок дошлюбного спілкування молоді в традиційному українському суспільстві / Н. Яцун // Матеріали до української етнології; щорічник: зб. наук. праць / НАНУ Ін-т мистецтв, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ. – Вип. 8 (11). – 2009. – С.278–282.

Оксана Ятишук

ОБЫЧНОЕ ПРАВО И НАРОДНАЯ МОРАЛЬ УКРАИНСКОГО НАРОДА (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ КЛАССИЧЕСКОЙ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

В статье предпринята попытка показать отображения элементов обычного права и народной морали в произведениях писателей-классиков. Рассматриваются обычаев украинского этноса, его происхождение, механизм социализации и форма подачи ее в художественном произведении. Путем анализа особенностей художественной литературы, как формы правового сознания, осуществлена характеристика образов героев произведения, как отражение правовых явлений украинского общества этой эпохи.

Ключевые слова: художественная литература, обычное право, народная мораль, обряд, обычай.

Oksana Yatyschuk

CUSTOMARY LAW PEOPLE AND MORALITY OF THE UKRAINIAN PEOPLE (FOR EXAMPLE WORKS OF CLASSICAL UKRAINIAN LITERATURE)

This article is an attempt shows the mapping elements of customary law and popular morality in work of fiction. Customary culture of the Ukrainian nation, its origins, mechanists of socialization and form of presentation in the artwork were examined. By analysis of the characteristics of fiction as a form of legal consciousness the portraits of the work as a reflection of legal phenomena Ukrainian society of that era were described.

Key words: fiction, customary law, traditional morality, ritual, custom.